

लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर आणि सामाजिक जीवनावर पाणी टंचाईचा होणारा परिणाम: एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. सत्यम काकासाहेब सानप

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, इंद्रायणी महाविद्यालय, तळेगाव दाभाडे, पुणे.

सारांश(Abstract):

"पाणी" हा मानवी जीवनाचा मूलभूत अधिकार आहे, परंतु भौगोलिक आणि सामाजिक परिस्थितीमुळे पाणी सर्वांना समान रीतीने उपलब्ध होत नाही. महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभाग, विशेषतः लातूर जिल्हा, हा गेल्या अनेक दशकांपासून तीव्र पाणी टंचाईचा आणि वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळाचा सामना करत आहे. 2016 मध्ये लातूरला 'वॉटर ट्रेन'ने (जलदूत एक्सप्रेस) पाणी पुरवावे लागले, ही घटना या भीषणतेची साक्ष देते. तथापि, पाणी टंचाईकडे केवळ 'नैसर्गिक आपत्ती' म्हणून पाहणे चुकीचे ठरेल. भारतीय ग्रामीण समाजव्यवस्थेत पाणी भरण्याची, साठवण्याची आणि त्याच्या वापराचे नियोजन करण्याची संपूर्ण जबाबदारी पारंपरिकपणे स्त्रियांवर सोपवण्यात आली आहे. लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात महिलांना पिण्याच्या पाण्यासाठी मैलोनमैल पायपीट करावी लागते. या प्रक्रियेत त्यांचे शारीरिक आरोग्य, मानसिक शांतता आणि सामाजिक प्रगती यावर गंभीर परिणाम होतात. जेव्हा एखादी स्त्री पाण्यासाठी दिवसातील 5 ते 6 तास खर्च करते तेव्हा याचा थेट परिणाम तिच्या रोजगारावर, घरातील मुलींच्या शिक्षणावर आणि एकूणच तिच्या जीवनमानावर होतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण स्त्रियांच्या या 'अदृश्य' संघर्षाचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे, ज्याचा केंद्रबिंदू सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे आणि लिंगभाव हा आहे. पाणी मिळवण्यासाठी महिलांना मैलोनमैल पायपीट करावी लागते, ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या शारीरिक आरोग्यावर होतो. यामध्ये मणक्याचे विकार, सांधेदुखी आणि कुपोषण यांसारख्या समस्या प्रकर्षाने जाणवतात. सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार करता, 'वेळेची गरिबी' ही मोठी समस्या समोर येते; पाण्यासाठी दिवसातील 7-8 तास खर्च झाल्यामुळे महिलांना स्वतःच्या प्रगतीसाठी किंवा आर्थिक उत्पादकतेसाठी वेळ मिळत नाही. पुरुष प्रामुख्याने शेतीतील कामे करत असल्यामुळे बराच बोजा घरातील महिलांवर पडतो. तसेच, पाणी भरण्याच्या कामात मदत करण्यासाठी घरातील मुलींच्या शिक्षणावरही गदा येते, ज्यामुळे शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण वाढते. या संशोधनाचा उद्देश लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर आणि सामाजिक जीवनावर पाणी टंचाईचा होणारा परिणाम अभ्यासणे हा आहे. या संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांचा वापरून विविध सरकारी अहवाल, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे आणि संस्थात्मक अहवालांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की पाणी टंचाईमुळे महिलांवर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक ताण वाढतो. पाणी टंचाई ही केवळ नैसर्गिक आपत्ती नसून ती एक गंभीर 'लिंगभाव समस्या' असल्याचे स्पष्ट होते. महिलांना पाणी आणण्यासाठी लांब अंतर चालावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर आणि सामाजिक जीवनावर गंभीर परिणाम होतो.

Keywords: पाणी टंचाई, लातूर जिल्हा, ग्रामीण महिला, लिंगभाव, सार्वजनिक आरोग्य, सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे.

I. प्रस्तावना :

पाणी हे मानवाच्या जीवनासाठी अत्यावश्यक नैसर्गिक साधन आहे. परंतु हवामान बदल, भूजल पातळीतील घट, अव्यवस्थित जलव्यवस्थापन आणि अनियमित पर्जन्यमान यांमुळे भारतातील अनेक भागांमध्ये पाणी टंचाई गंभीर समस्या बनली आहे. महाराष्ट्रातील मराठवाडा प्रदेश, विशेषतः लातूर जिल्हा, हा वारंवार दुष्काळाचा सामना करणारा भाग आहे.

या परिस्थितीचा सर्वाधिक परिणाम ग्रामीण महिलांवर होतो कारण घरगुती पाणी व्यवस्थापनाची जबाबदारी प्रामुख्याने महिलांवर असते. अनेक संशोधनांमध्ये असे दिसून आले आहे की पाणी टंचाईमुळे महिलांच्या आरोग्यावर, सामाजिक जीवनावर, आर्थिक संधींवर आणि मानसिक स्थितीवर गंभीर परिणाम होतो. मराठवाडा प्रदेशात कमी पर्जन्यमान, भूजलाचा अतिवापर आणि अयोग्य सिंचन पद्धती यामुळे पाणी टंचाईची समस्या निर्माण झाली आहे. याचा परिणाम केवळ शेतीवरच नाही तर ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानावरही होतो. विशेषतः ग्रामीण महिलांना पाणी आणण्यासाठी जास्त वेळ आणि श्रम करावे लागतात, त्यामुळे त्यांच्या आरोग्य आणि सामाजिक जीवनावर नकारात्मक परिणाम होतो.

II. संदर्भ साहित्याचा आढावा :

1. Raghuvanshi, S., Nikam, S., Karne, M., & Kothe, S. (2025)

या संशोधनात महाराष्ट्रातील आरोग्य विषमता आणि सामाजिक-आर्थिक घटकांचा अभ्यास केला आहे. NFHS-5 डेटावर आधारित या अभ्यासानुसार ग्रामीण महिलांचे आरोग्य अनेक सामाजिक आणि पर्यावरणीय घटकांवर अवलंबून असते. संशोधकांच्या मते आरोग्य धोरणे तयार करताना सामाजिक-आर्थिक असमानता लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषतः महिलांच्या आरोग्याशी संबंधित समस्यांकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागात संसाधनांचा अभाव, शिक्षणाची कमतरता आणि आरोग्य सुविधांपर्यंत मर्यादित प्रवेश यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर अधिक परिणाम होतो. त्यामुळे आरोग्य व्यवस्थेत समतोल आणि सर्वसमावेशक धोरणे आवश्यक असल्याचे या अभ्यासात अधोरेखित केले आहे. हा अभ्यास ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावरील सामाजिक-आर्थिक घटक समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो. विशेषतः लातूर जिल्ह्यासारख्या दुष्काळग्रस्त भागात पाणी टंचाई, संसाधनांची कमतरता आणि सामाजिक असमानता यामुळे महिलांच्या आरोग्य स्थितीवर होणारा परिणाम समजण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

2. India Water Portal (2024) – Women and Water in Marathwada

या अभ्यासात मराठवाडा प्रदेशातील दुष्काळ आणि पाणी टंचाईमुळे महिलांच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. मराठवाड्यातील अनेक गावांमध्ये पाणी उपलब्धतेची स्थिती अत्यंत मर्यादित असल्यामुळे महिलांना पिण्याचे आणि घरगुती वापराचे पाणी मिळवण्यासाठी दररोज लांब अंतर चालावे लागते. काही गावांमध्ये महिलांना विहिरी, बोअरवेल किंवा पाण्याच्या टँकरपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनेक किलोमीटर चालावे लागते. या प्रक्रियेमुळे त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर वेळ आणि श्रम खर्च होतो. मराठवाड्यातील पाणी टंचाई ही केवळ पर्यावरणीय समस्या नसून ती सामाजिक, आर्थिक आणि आरोग्याशी संबंधित समस्या आहे. विशेषतः ग्रामीण महिलांच्या जीवनमानावर आणि आरोग्यावर तिचा सर्वाधिक परिणाम होत असल्याने जलव्यवस्थापनामध्ये महिलांचा सहभाग वाढवणे आणि शाश्वत जलसंधारण उपाययोजना राबवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

III. संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. लातूर जिल्ह्यातील पाणी टंचाईची परिस्थिती समजून घेणे.
2. पाणी टंचाईचा ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. पाणी टंचाईचा ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम तपासणे.

IV. गृहितके:

1. पाणी टंचाईचा थेट परिणाम ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर होतो.
2. पाणी टंचाईमुळे ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणावर परिणाम होतो.

V. संशोधन पद्धती (Research Methodology):

हे संशोधन केवळ 'द्वितीयक स्त्रोतांवर' (Secondary Data) आधारित आहे. तसेच हे संशोधन केवळ लातूर जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे. यामध्ये विविध सरकारी अहवाल, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे आणि संस्थात्मक अहवालांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. वरील साहित्यातून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

भारतातील ग्रामीण भागात पाणी आणण्याची जबाबदारी मुख्यतः महिलांवर आणि मुलींवर असते. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार (NFHS-5) ग्रामीण भागातील सुमारे 71% घरांमध्ये पाणी आणण्याचे काम महिलांकडे असते.

पाणी आणण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने महिलांवर असल्याने यातून लिंगभावातील असमानता अधोरेखित होते. पाणी आणण्यासाठी महिलांना वर्षभरात सरासरी 173 किमी चालावे लागते, ज्यामुळे सुमारे 210 तासांचा वेळ खर्च होतो. पाणी आणण्यासाठी लांब अंतर चालणे, जड भांडी उचलणे आणि दररोजचा शारीरिक ताण यामुळे महिलांना थकवा, पाठदुखी, सांधेदुखी आणि इतर आरोग्य समस्या उद्भवतात. याशिवाय पाण्यासाठी दूरच्या ठिकाणी जाण्यामुळे महिलांना छेडछाड किंवा सुरक्षेचे धोकेही निर्माण होतात. महिलांचा वेळेचा मोठा भाग पाणी आणण्यात खर्च होतो, त्यामुळे शिक्षण, रोजगार व सामाजिक उपक्रमात सहभाग कमी झाला आहे. घरगुती जबाबदाऱ्या वाढल्यामुळे सामाजिक संवाद व सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घटला आहे. पाणीटंचाईमुळे कौटुंबिक वादविवाद आणि तणाव वाढले. सततची पाणीटंचाई महिलांमध्ये चिंता, नैराश्य व असुरक्षिततेची भावना निर्माण करते.

VI. लातूर जिल्ह्यातील पावसाची स्थिती :

2014 ते 2024 या काळातील एकूण झालेला पाऊस आणि त्याचे प्रमाण यांची माहिती खालील प्रमाणे दिली आहे.

तक्ता क्र. 1 : सन 2014 ते 2024 पावसाचे प्रमाण मि.मी - .जि .लातूर

सन 2014 ते 2024 पर्जन्यमान - (मध्ये .मी.मि)जिलातूर .(जून ते आक्टोबर)				
अ.क.	वर्ष	सरासरी	प्रत्यक्ष पर्जन्यमान	टक्केवारी
1	2014	802.1	515.2	64.2
2	2015	802.1	413.5	51.6
3	2016	802.1	1110.9	138.5
4	2017	802.1	772.8	96.4
5	2018	802.1	515.2	64.2
6	2019	802.1	724.5	90.3
7	2020	791.6	910.5	115.0
8	2021	791.6	998.0	126.1
9	2022	791.6	886.5	112.0
8	2023	791.6	540.0	68.2
9	2024	791.6	880.2	111.2

स्त्रोत: जिल्हाधिकारी कार्यालय, लातूर

वरील तक्त्यानुसार सन 2014 ते 2024 या कालावधीत लातूर जिल्ह्यातील पर्जन्यमानात मोठे चढ-उतार दिसून येतात. काही वर्षांत (2015, 2023) सरासरीपेक्षा कमी पाऊस झाल्याने दुष्काळसदृश परिस्थिती निर्माण झाली. तर 2016, 2020 ते 2022 या वर्षांत सरासरीपेक्षा जास्त पर्जन्यमान नोंदले गेले. या अस्थिर पर्जन्यमानाचा थेट परिणाम शेती उत्पादनावर झाला आहे. 2014-2024 या कालावधीत पर्जन्यमानात मोठी चढ-उतार दिसते. 2020 नंतर बहुतेक वर्षांत सरासरीपेक्षा जास्त पाऊस झाला असला, तरी मधूनच कमी पावसाची वर्षे (उदा. 2023) येतात हे हवामानातील अनिश्चिततेचे उदाहरण आहे.

(A) पाणी उपलब्धतेची स्थिती - जल जीवन मिशन JJM अहवाल:

भारत सरकारच्या 'जलजीवन मिशन' डॅशबोर्डवरील लातूर जिल्ह्याची आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे:

1. नळ जोडणी: लातूर जिल्ह्यात 'हर घर जल' योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागात नळ जोडणीचे काम प्रगतीपथावर आहे मात्र, आजही अनेक दुर्गम तांड्यांवर आणि वाड्यांवर पाणी पोहोचलेले नाही.
2. पाणी पुरवठा: सरासरी 40 ते 55 लिटर प्रति व्यक्ती प्रति दिवस पाणी देण्याचे उद्दिष्ट असले तरी, उन्हाळ्यात हे प्रमाण 15 ते 20 लिटर पर्यंत खाली येते.
3. महिलांचा सहभाग: ग्रामीण पाणी पुरवठा समित्यांमध्ये महिलांचा 50% सहभाग अनिवार्य असूनही, निर्णयाच्या प्रक्रियेत त्यांचे स्थान दुय्यम असल्याचे अहवाल दर्शवतात.

तक्ता 2 लातूर :जिल्ह्यातील पाणीटंचाईची स्थिती

वर्ष	दुष्काळग्रस्त गावे (%)	पाणीपुरवठा टँकरची संख्या
2018	42	320
2019	55	410
2020	30	210
2021	47	365
2022	44	340

Source: Government of Maharashtra (2023) *Jalyukt Shivar and Rural Water Supply Scheme Reports* and other collected information

वरील तक्त्यानुसार 2018 ते 2022 या कालावधीत दुष्काळग्रस्त गावांचे प्रमाण आणि पाणीपुरवठा टँकरची संख्या यामध्ये बदल दिसून येतो .2019 मध्ये दुष्काळग्रस्त गावांचे प्रमाण 55% असल्याने टँकरची संख्या 410 इतकी सर्वाधिक होती .2020 मध्ये दुष्काळाचे प्रमाण 30% पर्यंत कमी झाल्यामुळे टँकरची संख्या देखील 210 इतकी कमी झाली .2022 मध्ये दुष्काळाचे प्रमाण थोडे कमी होऊन 44% झाले व टँकरची संख्या 340 इतकी नोंदवली गेलील्यामुळे दुष्काळग्रस्त गावांचे प्रमाण वाढल्यास टँकरची गरजही वाढते, असा थेट संबंध या आकडेवारीत दिसून येतो.

VII. आरोग्य निर्देशांक (राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण-NFHS-5):- NFHS-5 (2019-21) च्या लातूर जिल्ह्याच्या अहवालानुसार महिलांच्या आरोग्याची स्थिती चिंताजनक आहे:

अशक्तपणा(Anemia): लातूरमधील ग्रामीण भागातील 15 ते 49 वयोगटातील 53.8% महिलांमध्ये लोहाची कमतरता (अॅनिमिया) आढळली आहे. पाण्यासाठी होणारी शारीरिक ओढाताण हे याचे एक प्रमुख छुपे कारण आहे.

स्वच्छता (Sanitation): ग्रामीण लातूरमध्ये केवळ 72% कुटुंबांकडे सुधारित स्वच्छता सुविधा (Toilets) आहेतपाणी टंचाईमुळे या शौचालयांचा वापर कमी होत ज्यामुळे महिलांना उघड्यावर जावे लागते, परिणामी संसर्गाचा धोका वाढतो.

प्रजनन आरोग्य: पाणी कमी प्यायल्यामुळे ग्रामीण महिलांमध्ये Urinary Tract Infection (UTI) चे प्रमाण शहरी भागापेक्षा 1.5 पटीने जास्त आहे.

तक्ता 3: ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर परिणाम

आरोग्य समस्या	प्रभावित महिलांचे प्रमाण(%)	कारण
कंबरदुखी/सांधेदुखी	62	लांब अंतर चालणे, पाणी वाहून नेणे
त्वचारोग	38	दूषित पाणी वापर
कुपोषण	41	अपुरे पाणी व अन्न शिजवण्याची अडचण
मानसिक तणाव	57	सततची पाणीटंचाई, घरगुती जबाबदाऱ्या

Source: WaterAid (2024). *Water Scarcity and Women's Burden in Maharashtra*. NGO Report. व इतर संकलित माहिती नुसार

वरील तक्त्यानुसार ग्रामीण भागातील पाणीटंचाईमुळे महिलांच्या आरोग्यावर विविध प्रकारचे परिणाम दिसून येतात. कंबरदुखी व सांधेदुखी ही समस्या सर्वाधिक असून सुमारे 62% महिला या समस्येने प्रभावित आहेत, ज्याचे मुख्य कारण लांब अंतर चालणे व पाणी वाहून नेणे हे आहे. त्यानंतर 57% महिलांना मानसिक तणाव जाणवतो, कारण सततची पाणीटंचाई आणि घरगुती जबाबदाऱ्या यांचा त्यांच्यावर ताण पडतो. 41% महिलांमध्ये कुपोषण दिसून येते, जे अपुरे पाणी आणि अन्न शिजवण्यातील अडचणींमुळे होते. तसेच 38% महिलांना त्वचारोग होण्याची समस्या आहे, ज्याचे मुख्य कारण दूषित पाण्याचा वापर आहे. त्यामुळे पाणीटंचाईचा महिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर लक्षणीय परिणाम होत असल्याचे या आकडेवारीतून स्पष्ट होते.

प्रमुख आरोग्य निष्कर्षांचे विश्लेषण:

1. जळकोट आणि औसा: मणक्याचे आजार -

शासकीय संदर्भानुसार, जळकोट आणि औसा या तालुक्यांत महिलांमध्ये कंबरदुखी आणि मानदुखी चे प्रमाण सर्वाधिक आहे.कारण येथील भौगोलिक रचनेमुळे महिलांना टेकड्या किंवा चढ-उताराच्या रस्त्यावरून डोक्यावर पाण्याचे हंडे घेऊन चालवे लागते.

संदर्भ: जिल्हा शल्य चिकित्सक कार्यालय, लातूर

2.शिरूर अनंतपाळपाण्याचे प्रदूषण आणि संसर्ग :

येथे टँकरचे पाणी साठवून ठेवल्यामुळे आणि ते दूषित असल्यामुळे महिला व बालकांमध्ये गॅस्ट्रोएन्टेरिटिस चे प्रमाण इतर तालुक्यांपेक्षा 4त % ते 6% जास्त आढळते.

संदर्भ: एकात्मिक रोग सर्वेक्षण कार्यक्रम (IDSP), लातूर विभाग.

3. सर्वसाधारण: अॅनिमिया (Anemia) आणि पाणी टंचाईचा संबंध

NFHS-5 च्या आकडेवारीनुसार, लातूरमधील ग्रामीण महिलांचा Body Mass Index (BMI) सरासरीपेक्षा कमी आहे. पाणी भरण्यासाठी लागणारी शारीरिक ऊर्जा (Calories) आणि मिळणारे पोषण यात तफावत असल्याने ५०% पेक्षा जास्त महिला अॅनिमियाच्या शिकार आहेत.

वरील आरोग्यविषयक माहितीनुसार हे सिद्ध होते कि गृहीतक 1 सिद्ध होते कि पाणी टंचाईचा थेट परिणाम ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर होतो.

तक्ता क्र. 4 : भूजल पातळी आणि पाणीटंचाईची स्थिती

तालुका	भूजल पातळी GSDA/CGWB अहवाल	पाणीटंचाईची स्थिती आणि परिणाम
औसा	15-20 मीटर खाली	गंभीर, महिलांना 3 - 5किमी अंतर चालावे लागते
चाकूर	12-18 मीटर खाली	गंभीर, सामाजिक सहभाग घटला
लातूर	10-15 मीटर खाली	शहरी ग्रामीण-तफावत, मानसिक ताण वाढला
निलंगा	14-20 मीटर खाली	रोजगार संधी कमी, महिलांचा वेळ पाणी आणण्यात खर्च
रेणापूर	16-22 मीटर खाली	कौटुंबिक तणाव वाढले

Source: Central Ground Water Board (CGWB)(2016), Groundwater Surveys and Development Agency (GSDA). (2020) व इतर संकलित माहिती नुसार

वरील तक्त्यानुसार लातूर जिल्ह्यातील 5 तालुक्यातील माहिती दिली आहे.

औसा तालुका: भूजल पातळी 15-20 मीटर खाली गेल्यामुळे महिलांना दररोज 3-5 किमी अंतर चालावे लागते यामुळे . स्नायूविकार, थकवा असे परिणाम दिसत आहेत.

चाकूर तालुका: पाणीटंचाईमुळे शिक्षण व सामाजिक उपक्रमात महिलांचा सहभाग घटला आहेयाचा सामाजिक . जीवनावर परिणाम झाला आहे.दलित व इतर मागास प्रवर्गातील महिलांना तर खूप विचित्र अनुभव आल्याचे चित्र आहे.त्यामुळे त्यांचा सामाजिक सहभाग घातला आहे .

लातूर तालुका: शहरी भागात टँकरवर अवलंबून राहावे लागते तर ग्रामीण भागात महिलांना पाणी आणण्यासाठी वेळ खर्च करावा लागतो.यामुळे मानसिक ताण व असुरक्षिततेची भावना वाढली आहे .

निलंगा तालुका: महिलांचा वेळ पाणी आणण्यात खर्च होतो, त्यामुळे रोजगार संधी कमी होतातयाचा आर्थिक स्थितीवर . परिणाम झाला आहे

रेणापूर तालुका: GSDA अहवालानुसार पर्जन्यमान असूनही भूजल पातळी घटली आहेयामुळे कौटुंबिक जबाबदाऱ्या . व सामाजिक तणाव वाढले आहेत

जरी प्रत्येक तालुक्यासाठी तक्त्यात दाखविल्याप्रमाणे पाणीटंचाईची स्थिती आणि परिणाम भिन्न असले तरी जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यात बऱ्यापैकी सारखीच परिस्थिती आहे.आजही पाणी भरण्यासाठी महिलांना दररोज 3-5 किमी अंतर चालावे लागते,त्यामुळे महिला प्रामुख्याने मुली शिक्षणापासून वंचित राहत आहेत. सकाळ वृत्तपत्र (2023) च्या स्थानिक वृत्तानुसार, लातूर व जळकोट तालुक्यातील स्थलांतरामुळे मुलांचे,मुलींचे शिक्षण खंडित झाले आहे.त्यामुळे पाणीटंचाई ही केवळ आरोग्य व रोजगाराची समस्या नसून शैक्षणिक संधींवर थेट परिणाम करणारी सामाजिक समस्या आहे.तसेच UNESCO World Water Development Report 2019 – Leaving No One Behind मध्ये नमूद आहे की पाणीटंचाई आणि सुरक्षित पाणी उपलब्ध नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात.UNICEF च्या WASH (Water, Sanitation and Hygiene) कार्यक्रमानुसार, जर पाणी दूरवरून आणावे लागत असेल तर मुलींचा शाळेत जाण्याचा वेळ कमी होतो आणि शिक्षणात सातत्य राहत नाही.यावरून आपले गृहीतक २ येथे सिद्ध होते .

VIII. निष्कर्ष (Conclusion):

लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांच्या आरोग्य व सामाजिक जीवनावर पाणीटंचाईचा परिणाम गंभीर आहे. आरोग्य समस्या मानसिक समस्या, शिक्षण समस्यांमुळे महिलांना विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहावे लागत आहे. जवळपास अर्धी लोकसंख्या महिलांची असल्यामुळे त्यांना डावलून जमणार नाही. महिलांचा शाश्वत जलव्यवस्थापन मध्ये सहभाग, महिला सक्षमीकरण आणि आरोग्यविषयक उपाययोजना राबवणे अत्यावश्यक आहे. जल व्यवस्थापनाच्या धोरणांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग आणि 'नळाद्वारे पाणी' यांसारख्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्याशिवाय स्त्रियांचे सामाजिक आणि आरोग्यविषयक प्रश्न सुटणार नाहीत. जलसंधारण, पावसाचे पाणीसाठवण आणि जलव्यवस्थापन सुधारण्याची गरज आहे. सर्व जातीतील मुलींचा शाळेत जाण्याचा वेळ वाढला पाहिजे आणि त्यात सातत्य राहिले पाहिजे जेणेकरून येणारी नवीन प्रत्येक पिढी दर्जेदार शिक्षण घेऊन स्वतःचा विकास करेल आणि देशाच्या विकासात योगदान देतील.

IX. उपाययोजना(Recommendations):

1. पावसाचे पाणी साठवण व जलसंधारण प्रकल्प राबविणे.
2. महिलांना पाणी व्यवस्थापन समित्यांमध्ये सहभागी करणे.
3. ग्रामीण भागात आरोग्य शिबिरे व जनजागृती करणे.
- तसेच शिक्षणापासून कोणीही वंचित राहणार नाही यासाठी उपाययोजना करणे.
4. मानसिक आरोग्य सहाय्य कार्यक्रम राबवणे
5. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये पाणी व स्वच्छता सुविधा (WASH) उपलब्ध करून देणे.
6. मुलींच्या शाळेत जाण्याचे प्रमाण वाढवण्यासाठी विशेष प्रोत्साहन योजना राबवणे.

X. संदर्भसूची :

1. UNESCO World Water Development Report 2019–Leaving No One Behind
2. Raghuvanshi, S., Nikam, S. S., Karne, M., & Kothe, S. (2025). Socio-economic determinants and gender disparities in Maharashtra's health outcomes: Insights from NFHS-5.
3. India Water Portal. (2024) Women and water: Empowering women through socio-technical innovations in Marathwada.
4. Government of Maharashtra (2023) *Jalyukt Shivar and Rural Water Supply Scheme Reports*.
5. Patil, P.H. & Osmani, S.A.H. (2021). *Impact of Drought on Social Conditions of Farmers in Latur District*.
6. 'जलजीवन मिशन' डॅशबोर्ड- लातूर जिल्हा
7. Ministry of Health and Family Welfare राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण- NFHS-5 (2019-21)
8. एकात्मिक रोग सर्वेक्षण कार्यक्रम (IDSP), लातूर विभाग.